

УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.24919/2312-2595.16/58.6>**Віталій ТЕЛЬВАК**

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Researcher ID: X-5320-2018

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (viktoriatelvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>**Василь ПЕДИЧ**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії суспільних наук, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, вул. Карпатська, 15, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76019 (pedychwasyl@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

Бібліографічний опис статті: Тельвак, В., Тельвак, В., & Педич, В. (2024). Археологічна проблематика в спадщині Грушевського-рецензента. *Українські історичні студії*, 16(58). 56–66. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.16/58.6>

АРХЕОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В СПАДЩИНІ ГРУШЕВСЬКОГО-РЕЦЕНЗЕНТА

Анотація. *Мета дослідження* – узагальнити широкий спектр проблематики археологічного та ранньоісторичного характеру, актуалізованої в рецензіях М. Грушевського. **Методологія дослідження** передбачає міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі з огляду на принципи об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** статті полягає в першій спеціальній спробі комплексної реконструкції археологічних та ранньоісторичних сюжетів спадщини Грушевського-історіографа. **Висновки.** У підсумку відзначено змістовність археологічних інтересів Грушевського-історіографа. Здобувши досвід археологічної праці у В. Антоновича, маючи тривалу практику польових розкопок, створюючи такі осередки професійної комунікації, як музеї і часописи, історик сконструював цілісне розуміння проблем і здобутків сучасної йому науки. Наведене ним бачення стану археології кінця XIX – першої третини XX ст. було академічно коректним, містило влучні критичні спостереження й оригінальні пропозиції. Метою цих рефлексій було дисциплінарне осучаснення археології, яка, на аргументоване переконання М. Грушевського, надалі перебувала на етапі накопичення емпіричних матеріалів. Чималу вагомість також мало обстоювання істориком у суперечках з європейськими колегами українського археологічного інтересу щодо визначення типів культур на наших теренах. Ця суспільно-важлива праця була складовою частиною його змагань за академічну суб'єктність української науки. Загалом, більшість наведених у дискусіях з колегами спостережень М. Грушевського натеper мають здебільшого історіографічну вартість. Разом із тим його пропозиції більшої ретельності під час класифікації археологічного матеріалу, заклики досліджувати його в якомога широкій культурному контексті, виважено добирати теоретико-методологічний інструментарій та дбайливо ставитися до пам'яток минулого й нині слугують орієнтирами для української науки.

Ключові слова: М. Грушевський, археологічна та ранньоісторична проблематика, рецензії, рецепції, історіографія.

Vitalii TELVAK

PhD hab. (History), Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Researcher ID: X-5320-2018

Viktoria TELVAK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (viktoriatelvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

Vasyl PEDYCH

PhD in History, Associate Professor at the Department of Social Sciences, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 15 Karpatska Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 58000 (pedychwasyl@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

To cite this article: Telvak, V., Telvak, V., & Pedych V. (2024). Arkheolohichna problematyka u spadshchyni Hrushevskoho-retsenzenta [Archaeological issue range in the heritage of Hrushevsky-reviewer]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 16(58). 56–66. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.16/58.6>

ARCHAEOLOGICAL ISSUE RANGE IN THE HERITAGE OF HRUSHEVSKY-REVIEWER

Summary. *The purpose of the research is to generalise a wide range of problems of an archaeological and early historical nature, actualized in the reviews of M. Hrushevsky. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method, based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty of the article consists in the first special attempt at a complex reconstruction of archaeological and early historical subjects of the legacy of Hrushevsky the historiographer. Conclusions.* In the end, the meaningfulness of the archaeological interests of the historiographer was noted. Having gained experience in archaeological work from V. Antonovych, having had a long practice of field excavations, creating such centres of professional communication as museums and magazines, the historian constructed a holistic understanding of the problems and achievements of contemporary science. His vision of the state of archaeology at the end of the 19th – the first third of the 20th century was academically correct, and contained apt critical observations and original proposals. The goal of these reflections was the disciplinary modernization of archaeology, which, according to M. Hrushevsky's well-argued conviction, was still at the stage of accumulating empirical materials. The historian's argument in disputes with European colleagues of Ukrainian archaeological interest in determining the types of cultures on our territory also had a considerable impact. This socially important work was a component of his struggle for the academic subjectivity of Ukrainian science. In general, most of M. Hrushevsky's observations in discussions with his colleagues have retained their historiographical value. Mainly, his suggestions for more thoroughness in the classification of archaeological material, calls to investigate it in the widest possible cultural context, carefully select theoretical and methodological tools, and treat the monuments of the past with care still serve as guidelines for Ukrainian science today.

Key words: M. Hrushevsky, archaeological and early historical issues, review, reception, historiography.

Постановка проблеми. Реноме Михайла Грушевського як найвидатнішого дослідника українського минулого тривалий час затуляло перед історіографами інші аспекти його різнопланових наукових зацікавлень. І лише протягом останніх десятиліть у грушевськознавчих студіях дедалі частіше йдеться про рідкісну для нашої соціогуманітаристики універсальність творчої особистості вченого (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 7–10), а отже, і потребу звернення окре-

мої уваги на його археографічні, генеалогічні та інші подібні студії, які традиційно об'єднуються в групу спеціальних історичних дисциплін. При цьому слушно зауважується, що лише за умови збалансованого осмислення різножанровості наукових інтересів автора «Історії України-Руси» можна успішно розв'язати проблему створення його інтелектуальної біографії (Тельвак, 2010). Тому нижче ми звернемо увагу на різнопланову археологічну складову частину доробку М. Грушевського. При цьому зосередимося на нині недослідженому її рецептивному аспекті – роздумах стосовно актуального стану й завдань археологічної науки, що знайшли висвітлення в численних рецензіях визначного вченого.

Аналіз досліджень. Спадщина Грушевського-археолога неодноразово привертала увагу дослідників його творчості. Уперше спеціально до цього важливого історіографічного сюжету звернувся авторитетний український археолог Михайло Брайчевський. Він зосередився на участі визначного вченого в деяких тогочасних польових експедиціях та особливо докладно – на майстерному оперуванні ним археологічним матеріалом під час написання першого тому «Історії України-Руси» (Брайчевський, 1991–1992). У свою чергу Володимир Петегирич з'ясував важливу проблему внеску М. Грушевського у формування археологічної науки в очолюваному ним Науковому товаристві імені Шевченка (далі – НТШ). Львівський дослідник довів, що саме голова НТШ започаткував проведення польових археологічних досліджень, здійснював науково-теоретичну інтерпретацію археологічних джерел, виступив ініціатором створення археологічного відділу в музеї Товариства тощо (Петегирич, 2018). На останньому зі згаданих сюжетів окремо зупинилася Оксана Сурмач, реконструювавши наполегливість М. Грушевського в справі формування і поповнення археологічних колекцій НТШ (Сурмач, 2016–2021).

Згадані опрацювання, відтворивши практичну складову частину археологічних зацікавлень М. Грушевського, привернули дослідницьку увагу до їх історіографічного виміру. Йдеться про плідність звернення до масштабної рецензійної спадщини вченого, в якій рефлексивно осмислювалася археологічна і ранньоісторична проблематика. Саме в критичних оглядах на праці своїх українських, російських і західноєвропейських сучасників визначний історик зацікавлено діагностував стан археологічних студій кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., емоційно висловлювався стосовно багатьох дискусійних проблем, сміливо пропонував шляхи їх розв'язання тощо. Усе це зумовило актуальність теми нашої розвідки.

Мета статті. Метою запропонованого дослідження є узагальнення широкого спектра проблематики археологічного та ранньоісторичного характеру, актуалізованої в рецензіях М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Найбільший інтерес для дослідника української науки мають розсіпані багатьма критичними текстами спостереження М. Грушевського стосовно стану сучасної йому археології. Загалом, у своїх оцінках учений був доволі песимістичним, адже неодноразово категорично наголошував: «Сумно стоїть справа з нашою археологією» (Грушевський, 2012j, с. 50). Головною причиною такого стану речей історик називав домінування в середовищі колег, за його висловом, «дилетантства старої школи» (Грушевський, 2012i, с. 52). Дослідник мав на увазі трагічну для долі багатьох археологічних пам'яток на українських землях ситуацію, коли їх дослідженнями протягом ХІХ – на початку ХХ ст. нерідко займалися люди без відповідної методичної підготовки та подекуди навіть без базових професійних знань. Ці аматори невміло закладали шурфи, вели щоденники розкопок нерегулярно, без точної фіксації знахідок та їх реєстрації, погано консервували досліджувані археологічні пам'ятки, сприяли розпорошенню артефактів багатьма приватними колекціями тощо. Унаслідок цього чимало визначних археологічних пам'яток на українських землях виявилися безнадійно втраченими для наукового опрацювання. З огляду на це М. Грушевський багаторазово звертав увагу на потребу покращення способів дослідження пам'яток, щоб вони не нищилися безповоротно різними, за його словами, псевдоархеологами. Учений застерігає колег від продовження старих практик: «Nomina sunt odiosa, але на наших очах безповоротно нищать різніми «копачами», навіть із дуже поважними іменами, cum summo arplensu наукових інститу-

цій, такі останки, і в результаті появляються «колекції», з якими потім не знають, що робити» (Грушевський, 2012f, с. 48).

Промовистою ілюстрацією такого стану речей була для М. Грушевського археологічна діяльність знаного аматора В. Хвойки. Як відомо, він тривалий час досліджував стоянки палеолітичної й неолітичної культури на підросійських теренах України. При цьому археолог не поспішав ознайомлювати наукову громадськість із результатами своєї праці. У середовищі істориків це викликало щораз більше побоювання стосовно її фаховості. Коли ж з'явилися перші узагальнювальні студії В. Хвойки, вони підтвердили аргументованість цього занепокоєння. Вираз йому дав М. Грушевський у рецензії на книгу наддніпрянського аматора «Каменный век среднего Приднепровья». Критик нарікає, що характеристику розкопуваного матеріалу автор збуває на кількох сторінках або й взагалі кількома рядками, говорить про розкопки й знахідки узагальнено, не наводячи скільки-небудь докладного опису схем розкопів і розміщення знахідок. Також, як указує М. Грушевський, В. Хвойка зовсім не аналізує зібраний ним матеріал, не порівнює його з аналогічними знахідками, даючи тільки апріорні спостереження, здебільшого фантастичного змісту. У підсумку рецензент виносить суворий вердикт фаховій некомпетентності обговорюваного автора, наголошуючи на трагічних для науки наслідках його праці (Грушевський, 2012j, с. 50). Відзначимо, що критичний виступ М. Грушевського та деяких його колег мав наслідком те, що Петербурзька археологічна комісія відібрала у В. Хвойки право робити розкопки.

Іншим промовистим прикладом, який М. Грушевський наводив із галицької археології, було дослідження його колегою по Львівському університету І. Шараневичем такої визначної пам'ятки Висоцької культури, як великий могильник у селі Чехи Бродівського повіту. Подібно до щойно згаданого наддніпрянського колеги, галицький історик проводив розкопки методично недосконало, передоручаючи цю справу своїм студентам та місцевому народному учителю без належного консультативного нагляду за їхньою працею (Грушевський, 2012a).

Принагідно відзначимо, що М. Грушевський не лише діагностував здебільшого розпачливий стан у сучасній йому українській археології та пояснював колегам сумні наслідки їхньої непрофесійності, а й на власному прикладі демонстрував і популяризував стандарти модерної науки. Йдеться, приміром, про згадані вище розкопки в Чехах, які дослідник продовжував протягом другої половини 1890-х рр. після І. Шараневича. Публікуючи власний щоденник розкопок на сторінках «Записок НТШ», М. Грушевський на практиці показав наукову методику розкопок і вимоги до ведення польового записника (Грушевський, 2003). Тож лише розкопані й описані М. Грушевським 14 кістяків стали надбанням для подальших дослідників Висоцької культури, натомість розкопаний його попередником матеріал фактично було втрачено для науки.

Поряд із відготовуванням непрофесійних дій деяких археологів, М. Грушевський на противагу їм у рецензіях популяризував гідні наслідування практики археологічних досліджень, при цьому найбільш схвально він оцінював розкопки, проведені В. Антоновичем. Львівський професор наголошує, що археологічна практика його вчителя стала для професійної спільноти взірцем систематизованих і «з певним планом ведених розвідок». Це, переконує М. Грушевський, визначило його вчителю особливе місце в українській археології. Вперше в українській історіографії, промальовуючи археологічний сюжет в інтелектуальній біографії засновника київської школи документалістів, найвидатніший її представник відзначив: «Професор Антонович, розпочавши свою наукову діяльність археографічними виданнями і документальними розвідками, пізніше – щодалі то більше, почав ділити свої наукові інтереси між історією і доісторичною археологією <...> і останніми часами працює головню в археології, де здобув собі одно з визначніших місць і роль головного репрезентанта українсько-руської археології (Грушевський, 2012i, с. 3).

Іншою поважною проблемою сучасної йому археологічної науки, яка була ознакою її непростої професіоналізації, М. Грушевський називає повільний вихід зі стадії еміричного накопичення матеріалів. Історик мав на увазі те, що його колеги-археологи, захоплюючись

розкопками, не поспішали з інформуванням громадськості про свої здобутки та надто повільно опрацьовували й систематизовували знахідки. У підсумку, незважаючи на чималу інтенсивність польових досліджень, гостро відчувався брак підготовлених фахівцями синтетичних опрацьовань чи навіть просто описів проведених робіт (Грушевський, 2008а, с. 23). З огляду на це в багатьох критичних оглядах М. Грушевський всіляко спонукає колег до оперативних узагальнень отриманого матеріалу й інформування про свої здобутки широких кіл зацікавленої громадськості.

Дієвим інструментом такої професійної комунікації, як і трибуною оперативного ознайомлення з ходом розкопок, автор «Історії України-Руси» слушно вважає існування фахового періодичного видання. З огляду на це він чимало уваги приділяв реферуванню та критичному аналізу змісту археологічних часописів. З наддніпрянських видань з особливою симпатією львівський професор відгукувався про медійне дітище М. Біляшівського «Археологическая летопись Южной России». Практично кожний номер цього журналу М. Грушевський ретельно зреферував для читачів «Записок НТШ». Він із захопленням відзначав ту незвичайну обставину, що фактично силами одного ентузіаста провадиться єдине в цілій Російській імперії фахове видання, адже в 1900 р. перестали виходити «Археологические известия и заметки» Московського археологічного товариства. З огляду на це М. Грушевський закликав дослідників єднатися докола часопису, «щоб його [М. Біляшівського] змагання були енергичніше підперті всіма інтересованими археологією в російській Україні й тим полегшене йому було даліше ведення сього корисного видання» (Грушевський, 2012g, с. 37).

Серед західних фахових часописів М. Грушевський найбільш активно рецензував редагований знаним чеським славістом Л. Нідерле «Věstník slovanských starožitností». На його сторінках чимало йшлося і про результати досліджень археологічних культур, які існували на українських землях. План Л. Нідерле регулярно ознайомлювати західноєвропейську громадськість із новинками слов'янської археології львівський професор сприйняв «з якнайбільшою симпатією». Особливо ж М. Грушевському заімпонувало бажання головного редактора зробити зі свого журналу майданчик для міждисциплінарного полілогу фахівців, що фокусуються на ранній історії людства (Грушевський, 2012d, с. 88–89). Визнаючи важливість журналу Л. Нідерле для популяризації здобутків слов'янської археології, М. Грушевський та його учні налагодили плідну співпрацю з виданням.

Поряд із часописами ефективними майданчиками фахової комунікації археологів і популяризації їхніх здобутків у розумінні М. Грушевського були музеї. Їх важливість істориком пояснювалася з огляду на тогочасну моду формування приватних колекцій, до яких пам'ятки потрапляли контрабандним шляхом, фактично випадаючи з наукового обігу. Ілюструючи проблеми доступу до таких колекцій, М. Грушевський наводив приклад музею імені Дзедушицьких, куди потрапила головна маса відомого своєю цінністю Михалківського скарбу. Незважаючи на чималу наукову вагомість цієї знахідки, рішенням власника вона тривалий час, за словами вченого, «зависно стереглася, міцніше схована під тайною семи апокаліптичних печатей, аніж під землею». Засуджуючи таку неакадемічну поставу власника колекції, львівський професор відзначив: «Факт сей не приносить честі ані інституції ім. Дзедушицьких, ані польської науці, нею репрезентованій, а вже трагікомічним стає становище перед сими замкненими дверима галицького кола консерваторів, що мають забезпечити пам'ятки старинності для наукового використання» (Грушевський, 2012а, с. 42).

Чимало учений писав і про діяльність наддніпрянських музеїв старожитностей, рецензуючи описи їхніх колекцій. При цьому він висловлював низку методичних побажань, наполягаючи на створенні можливо докладних інвентарів, де б наводилася інформація про походження пам'яток, методика їх датування, вказувався факт оригінальності чи фальсифікації тощо. Чи не найбільше уваги історик присвятив публікаціям співробітників одного з перших українських музеїв – Бориса Ханенка, чий колекції, за його словами, становлять «значний науковий інтерес» (Грушевський, 2012n).

Не меншу цікавість для дослідника української науки мають і спостереження М. Грушевського термінологічного, концептуального та теоретико-методологічного плану, що містяться в його критичних оглядах тогочасних археологічних публікацій. У фокусі термінологічних розважань ученого перебувала необхідність обстоювання історичного права топоніму «Україна» та доцільності його вживання в науковій літературі стосовно населених нашим народом теренів від ранньоісторичних часів. Йшлося про те, що в часи української бездержавності сформувалася маніпулятивна за своїм характером традиція маркувати простір від Сяну до Дону етнонімами політичних домінантів. Таким чином українське правобережжя нерідко маркувалося «польськими землями», а Наддніпрянщину зазвичай називали російськими теренами. За такою логікою і всі археологічні культури України покривалися чужими етнонімами, що створювало уявлення про українство як до певної міри штучний цивілізаційний феномен, який належить винятково модерному часу. Поборюючи цю кривдну для нашого народу традицію, М. Грушевський у численних рецензіях послідовно доводив автохтонність українців на їхній етнічній території вже від ранньоісторичної доби.

Особливо емоційною реакція М. Грушевського на термінологічні упередження колег з інших національних історіографічних середовищ була в післяреволюційні часи. Історик справедливо очікував, що розпад європейських імперій мав би дати закордонним дослідникам розуміння справедливості домагань українців на культурне й історичне рівноправ'я зі своїми сусідами. Натомість, як неодноразово нарікав у критичних оглядах учений, імперські стереотипи долалися надзвичайно повільно, свідченням чого було подальше змішування в науковій літературі етнічних і політичних категорій. Так, у рецензії на знану працю М. Ростовцева «Эллинство и иранство на юге России» М. Грушевський аргументовано закидав авторові свідомі маніпуляції з етнонімами «Русь» і «Росія», що в контексті вивчення ранньоісторичних часів радше дезорієнтували західного читача, ніж давали йому якісь пізнавальні орієнтири (Грушевський, (2015b, с. 226).

Та якщо термінологічні упередження з боку вихованців російської імперської історіографічної школи ще можна було пояснити ментальною травмою розпаду держави Романових, то цілком незрозумілою для М. Грушевського є інерція мислення його колег, які представляли інші слов'янські країни, що мали подібний до українців досвід імперського культурного гніту. Так, у рецензії на популярну в той час книгу чеського славіста Л. Нідерле «Slovanské Starožitnosti» український дослідник закидає заслуженому працівнику науки «ріжні русофільські і всякі інші упередження, котрі він уважає своїм обов'язком маніфестувати в своїх творах» (Грушевський, 2015a, 245). Вони, твердить рецензент, лише відволікають читача від логіки авторської реконструкції та не роблять честі вченому й чеському слов'янознавству.

Поряд з обговоренням термінологічної проблематики в етнічному ключі М. Грушевський у своїх рецензіях ініціював і термінологічні дискусії суто наукознавчого характеру. У цьому випадку поштовхом для вченого стала звичка східнослов'янських колег прикладати запропоновані західними дослідниками назви археологічних культур до матеріалу українських розкопок без належної методологічної рефлексії. Застерігаючи українських колег від такої термінологічної нерозбірливості, автор «Історії України-Руси» закликає їх до всебічного опрацювання археологічного матеріалу як необхідної підстави для його класифікації. Так, підсумовуючи суперечку між Ф. Вовком та В. Хвойкою про визначення епохи, до якої належать віднайдені під час розкопок Кирилівської стоянки орнаментовані ікла мамонта, М. Грушевський наголосив: «Я в сю контраверсію не буду ближче входити, але піднесу гадку М. Біляшівського, піднесену і мною при реферуванні розвідки добродія Вовка на секції НТШ – що переносити західну класифікацію на наші нахідки та підганяти під їх типи наші явища поки що зовсім передчасно» (Грушевський, 2012h, с. 48–49).

Взагалі, неодноразово актуалізуючи у своїх рецензіях термінологічні аспекти сучасних йому археологічних студій, М. Грушевський обстоє тезу про принципову конвенціональність і умовність понять, якими оперують його колеги. У цьому плані улюбленим прикладом ученого було поширене в той час поняття «скитсько-сарматської культури». Демонструючи його

винятково інструментальну придатність для аналізу археологічних пам'яток певного часу та типу, історик закликав колег до рефлексивного послугування цим визначенням (Грушевський, 2012с). Пояснюючи читачеві власне розуміння його змістової наповненості, М. Грушевський зазначив: ««Скитський тип» у сучасній археології є назва наскрізь конвенціональна: нею означають взагалі всі типи залізної культури перед слов'янською міграцією; з певним застереженням цієї назви можна уживати як означення ранньої залізної культури взагалі, як термін не етнографічний, а хронологічний і культурний» (Грушевський, 2012і).

Важливими для української археології доби М. Грушевського були і його методологічні спостереження. Щодо цього відзначимо, що у своїх оглядах археологічної літератури автор «Історії України-Руси» постає палким пропагандистом міждисциплінарних досліджень. Особливо важливою міжгалузєва кооперація, як вважає вчений, є якраз для дослідників ранньоісторичної проблематики. Це зумовлено тим, що в умовах об'єктивної нестачі джерел одного типу для здійснення коректних наукових висновків помітно зростає вагомість здобутків суміжних наукових дисциплін. З огляду на це М. Грушевський у багатьох критичних оглядах на конкретних прикладах доводив необхідність і плідність співпраці археологів, антропологів, етнографів та лінгвістів для пізнання ранньоісторичної доби людства.

Приміром, рецензуючи працю Ф. Леонтовича «Арийские основы общественного быта древних славян», М. Грушевський показує те, як оперування автора лише одним типом джерел – лінгвістичними – мало наслідком невірогідні історичні конструкції. Ілюструючи останні, критик зазначає: «Але що найприкріше може вражати, се філологічні доводи, на котрих будує свої виводи автор. Наприклад, говорячи про вплив скотарського побуту на суспільні відносини, автор підносить як визначний факт зв'язок між означеннями пастуха, старшини роду, князя і т. ін., і на доказ дає паралелю іранських *paп, ban, gōbān* і слов'янських *чобан, жупан, бан* і *пан* <...>; подібних етимологій можна б набрати купу у шановного автора» (Грушевський, 2012о, с. 92). Отже, критик радить авторитетному історичному досліднику ознайомитися зі здобутками колег, що представляють суміжні дисципліни.

Абсолютизація свідчень лінгвістичних джерел, вказує М. Грушевський, зіграла поганий жарт і з його російським приятелем О. Шахматовим. Як відомо, автор «Історії України-Руси» тривалий час полемізував з теорією останнього про існування давньоруської народності. Ця теорія, на переконання українського вченого, була збудована суто спекулятивно на підставі попередньо відселектованих російським академіком давньоруських літературних пам'яток. Не менш послідовно М. Грушевський опонував і гіпотезі О. Шахматова про генезу та розселення східнослов'янських племен, також побудованій лише на підставі вивчення реконструкції мовних діалектів. У підсумку, наголошує український учений, така «перевага теоретичного конструювання над обсервацією й аналізом» в працях російського мовознавця залишила за його теоріями лише історіографічний інтерес (Грушевський, 2012е).

Подібно до лінгвістів, твердить М. Грушевський, археологи й етнологи також потрапляють у клопоти, коли ігнорують здобутки своїх колег з інших галузей соціогуманітаристики. Як приклад учений наводить голосну у свій час книгу Г. Коссіні про розселення арійського племені, в якій він винятково на підставі фрагментарних свідчень археологічних розкопок визначив батьківщиною германців терени північної Німеччини. Закидаючи німецькому колезі неврахування здобутків колег-мовознавців, М. Грушевський укотре підніс важливість міждисциплінарного осмислення ранньоісторичної проблематики (Грушевський, 2012б, с. 51).

Іншою методологічною проблемою тогочасної археології, що її актуалізував у рецензіях М. Грушевський, було зловживання дослідниками ранньоісторичної проблематики так званим «етнологічним» методом. Йшлося про надто поспішне, на переконання українського вченого, намагання його колег прикладати етнічні маркери до археологічних знахідок. Воно було викликане стрімким зростанням на зламі ХІХ–ХХ ст. національної самосвідомості серед європейських народів, тому було сформовано громадський запит на віднайдення якомога більш ранньої генези свого етносу. Будучи послідовним прихильником позитивістського скептицизму щодо теоретизувань, М. Грушевський закликав колег-археологів не поспішати з висновками

в тих випадках, коли відкритий фрагмент минулого не є досить інформативним для ширших узагальнень. Пропонуючи методологічну альтернативу, вчений радив «поки що триматися типологічного методу і не спішитися з етнографічною класифікацією (Грушевський, 2012k).

Поряд із методологічними спостереженнями в рецензіях М. Грушевського подибуємо чимало й суто методичних рефлексій. Наприклад, тривалий час, тримаючи в полі зору заняття колег-археологів, учений неодноразово вказував на потребу рівномірності археологічного інтересу. Йшлося про те, що зусилля більшості українських дослідників ранньоісторичної проблематики зосереджувалися на модних і спектакулярних тоді проблемах вивчення елліністичної культури Північного Причорномор'я чи давньоруської доби. Натомість багато інших, не менш важливих археологічних культур та епох, за слухним спостереженням історика, надалі «лежать облогом». Тож М. Грушевський цілком підтримав і в багатьох рецензіях популяризував заклик М. Біляшівського до українських колег, «аби вся увага дослідників не зверталася на археологію передісторичну та княжих часів, а зайнялася також старинностями пізнішими» (Грушевський, 2012h, с. 49).

Інтенсивність звернення М. Грушевського до археологічної та ранньоісторичної літератури уможливило дещо сказати про його рецензентський стиль. Загалом, у своїх критичних оглядах історик постає ретельним і доволі доброзичливим аналітиком, який з підкресленою повагою ставиться до нерідко мозольної праці колег. Зважаючи на це, в архітектоніці його критичних оглядів на перше місце завжди висунуте обговорення новаторських і вдалих сторін рецензованого твору. Далі, сповідуючи максимум «всяка людська робота завсігди має чогось до поправлення» (Грушевський, 2012i, с. 3–8), учений переходить до виявлення полемічних сюжетів і з'ясування недоопрацювань. При цьому М. Грушевський неодмінно висловлює власне бачення проблеми, яка опрацьовується в обговорюваному тексті. На завершення критичного огляду вчений зазвичай дякує рецензованому автору за пророблену працю, тим самим «підсолоджуючи» часом доволі гострі полемічні закиди чи виявлені прорахунки. Яскравим прикладом такої нарративної стратегії є рецензія М. Грушевського на працю Володимира Ястребова «Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии». Зробивши російському археологу чимало закидів методологічного та предметного характеру, український оглядач підсумував: «Повторюємо, наші уваги не зменшують вартості праці добродія Ястребова, вони дотикаються другорядних точок, а праця зостається корисною вкладкою в археологічну літературу України-Русі» (Грушевський, 2008b, с. 8).

Наскільки доброзичливо-конструктивним є ставлення М. Грушевського до праці колег-професіоналів, настільки ж гостро та іронічно він оцінює опуси дилетантів. Така гострота була викликана як згадуваним вище варварським ставленням до деяких археологічних пам'яток, так і академічною культурою вченого, який послідовно обстоював відповідальне ставлення до наукової популяризації, що нею нерідко займалися невідповідно до цього люди. Тож у багатьох рецензіях історика зустрічаємо вимоги до обговорюваних праць в «ясності, прозорості, консеквентної систематичності викладу» (Грушевський, 2005, с. 483–494), уникнення «ненаукових елюкубрацій», дотримання елементарних мовно-стилістичних норм. Особливої ж саркастичності тон М. Грушевського набуває у випадках претензійності дилетантів на наукові відкриття. Уявлення про стилістику такої критики дає відгук історика на працю російського антрополога Р. Вейнберга «Славяне и их физическая эволюция». «Написана вона [стаття] шумно, з великими претензіями, з охотою ставити прогностики в націоналістичнім тоні, і zarazом – незвичайно неясно, голосливно і з очевидним незнайомленням з предметом, – висновує український учений. – Автору при тім, однак, дуже не хочеться, щоб слов'яни були типом мішаним, і він старається їх від цього оборонити, але так, що тої аргументації до якихось виразних тез я не годен зібрати. Особливо ж його інтересує апологія великоруського типу <...>. З емпізією підносить він, що його «гіпотези и положенія» були вперше висловлені ним, і що вони вказують дорогу «до конечной цели» науки. Не туди, паничу!» (Грушевський, 2012m, с. 100).

Висновки. У підсумку вкажемо на змістовність археологічних інтересів Грушевського-історіографа. Здобувши досвід археологічної праці у В. Антоновича, маючи тривалу практику

польових розкопок, створюючи такі осередки професійної комунікації, як музеї і часописи, історик сконструював цілісне розуміння проблем і здобутків сучасної йому науки. Наведене ним бачення стану археології кінця XIX – першої третини XX ст. було академічно коректним, містило влучні критичні спостереження й оригінальні пропозиції. Метою цих рефлексій було дисциплінарне осучаснення археології, яка, на аргументоване переконання М. Грушевського, надалі перебувала на етапі накопичення емпіричних матеріалів. Чималу вагомість також мало обстоювання істориком у суперечках з європейськими колегами українського археологічного інтересу щодо визначення типів культур на наших теренах. Ця суспільно-важлива праця була складовою частиною його змагань за академічну суб'єктність української науки. Загалом, більшість наведених у дискусіях з колегами спостережень М. Грушевського натепер мають здебільшого історіографічну вартість. Разом із тим його пропозиції ретельнішої класифікації археологічного матеріалу, заклики досліджувати його в якомога широкому культурному контексті, виважено добирати теоретико-методологічний інструментарій та дбайливо ставитися до пам'яток минулого і нині слугують орієнтирами для української науки.

Джерела та література

- Брайчевський, М.** (1991–1992). Михайло Грушевський та археологія. *Український історик*, 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115), 200–217.
- Грушевський, М.** (2003). Дальші розкопки в с. Чехах. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 5, 145.
- Грушевський, М.** (2005). Огляд праць Н.Кондакова з історії староруської штуки. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 7, 483–494.
- Грушевський, М.** (2008a). [Рец.] В.М.Флоринский. Первобытныя славяне по памятникам их доисторической жизни. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 14, 23.
- Грушевський, М.** (2008b). [Рец.] Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 14, 8.
- Грушевський, М.** (2012a). [Рец.] D[octo]r Izidor Szaraniewicz. Smentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku, w powiecie Brodzkim. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 40.
- Грушевський, М.** (2012b). [Рец.] Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 51.
- Грушевський, М.** (2012c). [Рец.] Études sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère, par le baron de Baye. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 14.
- Грушевський, М.** (2012d). [Рец.] Věstník slovanských starožitnosti... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 88–89.
- Грушевський, М.** (2012e). [Рец.] А. А. Спицын. Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 53–55.
- Грушевський, М.** (2012f). [Рец.] Археологическая летопись Южной России. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 48.
- Грушевський, М.** (2012g). [Рец.] Археологическая летопись Южной России... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 37.
- Грушевський, М.** (2012h). [Рец.] Археологическая летопись Южной России... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 48–49.
- Грушевський, М.** (2012i). [Рец.] В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 3.
- Грушевський, М.** (2012j). [Рец.] В.В.Хвойко. Каменный век среднего Приднепровья. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 50.
- Грушевський, М.** (2012k). [Рец.] Д[окто]р Любор Нидерле. Человечество в доисторические времена. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 10–13.
- Грушевський, М.** (2012l). [Рец.] Н. Е. Бранденбург. Об абorigенах Киевского края... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 52.
- Грушевський, М.** (2012m). [Рец.] Приват-доцент Р.Вейнберг. Славяне и их физическая эволюция... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 100.
- Грушевський, М.** (2012n). [Рец.] Собрание Б. И. и В. Н.Ханенко. *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 38–39.

- Грушевський, М.** (2012о). [Рец.] Ф. И. Леонтович. Арийские основы общественного быта древних славян... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 15, 92.
- Грушевський, М.** (2015а). [Рец.] Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 10, 2, 245.
- Грушевський, М.** (2015b). [Рец.] М.И.Ростовцев. Эллинство и иранство на юге России... *Грушевський М.С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 10, 2, 226.
- Петегирич, В.** (2018). Михайло Грушевський і формування археологічної науки в Науковому товаристві ім. Шевченка. *Вісник ХНУ: Серія: Історія*, 54, 143–156.
- Пиріг, Р., Тельвак, В.** (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон : Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС.
- Сурмач, О.** (2016–2021). Внесок Михайла Грушевського у розвиток українського музейництва. *Вісник Львівського університету. Серія історична, спецвипуск*, 246–255.
- Тельвак, В.** (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*, 3, 29–35.

References

- Braichevskiy M.** (1991–1992). Mykhailo Hrushevskiyi ta arkeolohiia [Mykhailo Hrushevskiyi and archeology]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115), 200–217. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2003). Dalshi rozkopky v s. Chekhakh [Further excavations in the village Czechs]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 5, 145. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005). Ohliad prats N.Kondakova z istorii staroruskoi shtuky [Review of N. Kondakov's works on the history of the Old Russian piece]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 7, 483–494. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2008a). [Rec.] V. M. Florynskyi. Pervobytnye slaviane po pamiatnykam ykh doystorycheskoi zhyzny [[Rev.] V. M. Florinsky. Primitive Slavs according to the monuments of their prehistoric life]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 14, 23. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2008b). [Rec.] Yastrebov V. N. Opyt topohrafycheskoho obozreniya drevnostei Khersonskoi hubernyy... [[Rev.] Yastrebov V. N. Experience of topographical survey of antiquities of the Kherson province...]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 14, 8. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2012f). [Rec.] Arkheolohycheskaia letopys Yuzhnoi Rossyy... [[Rev.] Archaeological chronicle of Southern Russia...]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 15, 37. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2012g). [Rec.] Arkheolohycheskaia letopys Yuzhnoi Rossyy... [[Rev.] Archaeological chronicle of Southern Russia...]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 15, 48–49. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2012n). [Rec.] Collection of B. I. and V. N. Khanenko [[Rev.] Sobranie B. Y. y V. N. Khanenko]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 15, 38–39. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2012b). [Rec.] Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet... [[Rev.] The Indo-European question answered archaeologically...]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 15, 51. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2012a). [Rec.] Doctor Izydor Szaraniewicz. Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku, w powiecie Brodzkim [[Rev.] Doctor Izydor Szaraniewicz. Prehistoric cemeteries in the villages of Czechach and Wysock, Brody poviat]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 15, 40. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2012k). [Rec.] Doktor Liubor Nyderle. Chelovechestvo v doystorycheskye vremena [[Rev.] Dr. Lubor Niederle. Humanity in prehistoric times]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 15, 10–13. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2012c). [Rec.] Études sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère, par le baron de Baye [[Rev.] Studies on the archeology of Ukraine before our era, by Baron de Baye]. *Hrushevskiy M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit*, 15, 14. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2012о). [Rec.] F. Y. Leontovych. Aryiskye osnovy obshchestvennogo byta drevnykh slavian... [[Rev.] F. I. Leontovich. Aryan foundations of the social life of the ancient Slavs...].

- Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 15, 92.* [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (2012l). [Rec.] N. E. Brandenburh. Ob aboryhenakh Kyeveskoho kraia... [[Rev.] N. E. Brandenburg. About the natives of the Kyiv region...]. *Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 15, 52.* [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (2012m). [Rec.] Pryvat-dotsent R. Veinberh. Slaviane y ykh fizycheskaia evoliutsyia... [[Rev.] Private Associate Professor R. Weinberg. Slavs and their physical evolution...]. *Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 15, 100.* [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (2012i). [Rec.] V. B. Antonovych. Arkheolohycheskaia karta Kyeveskoi hubernyy [[Rev.] V. B. Antonovich. Archaeological map of the Kyiv province]. *Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 15, 3.* [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (2012j). [Rec.] V. V. Khvoiko. Kamennyi vek sredneho Prydneprovia [[Rev.] V. V. Khvoiko. Stone Age of the Middle Dnieper region]. *Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 15, 50.* [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (2012d). [Rec.] Věstnik slovanských starožitnosti... [[Rev.] Bulletin of Slavic Antiquities...]. *Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 15, 88–89.* [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (2012e). [Rec.] А. А. Спицын. Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении... [[Rev.] A. A. Spitsyn. Review of some provinces and regions of Russia in archaeological terms...]. *Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 15, 53–55.* [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (2015a). [Rec.] Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti... [[Rev.] Dr. Lubor Niederle. Slavic Antiquities...]. *Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 10, 2, 245.* [in Ukrainian].
- Hrushevskiyi, M.** (2015b). [Rec.] M. Y. Rostovtsev. Ellynstvo y yranstvo na yuhe Rossyy... [[Rev.] M. I. Rostovtsev. Hellenism and Iran in the south of Russia...]. *Hrushevskiyi M.S. Tvory u 50-y tomakh – Hrushevskiyi M.S. Works in 50 volumes. Lviv: Svit, 10, 2, 226.* [in Ukrainian].
- Petehyrych, V.** (2018). Mykhailo Hrushevskiyi i formuvannia arkheolohichnoi nauky v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka [Mykhailo Hrushevskiyi and the formation of archaeological science in the Scientific Society named after Shevchenko]. *Visnyk KhNU: Serii: Istoriiia – KHNU Bulletin: Series: History, 54, 143–156.* [in Ukrainian].
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiyi: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiyi: biography against the backdrop of the times]*. Kherson : Vydavnytstvo OLDI-PLIuS. [in Ukrainian].
- Surmach, O.** (2016–2021). Vnesok Mykhaila Hrushevskoho u rozvytok ukrainskoho muzeinytstva [Mykhailo Hrushevskiyi's contribution to the development of Ukrainian museology]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, seriiia istorychna – Bulletin of Lviv University. The series is historical, spetsvypusk, 246–255.* [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznnavstvo – Local history, 3, 29–35.* [in Ukrainian].